

Lze bránit refugium? Naděje a strach lidí vyzbrojených kamením

Místa v neprostupné krajině, ve kterých sama konfigurace terénu umožňovala účinnou obranu, bývají označována jako refugia. Sem se měly utíkat komunity místních obyvatel před útoky agresorů poté, co ztratily možnost bojovat s nepřítelem v bitvě a bezpečí už neposkytovala ani hradiště vystavěná v blízkosti sídel v kulturní krajině. S ústupem do refugií - útočišť - spojovali ohrožení lidé naděje na záchranu před silným a nesmlouvavým nepřítelem.

■ Ondřej ŠEDO

Archeologický ústav
Akademie věd ČR, Brno

Agresori a stopy po jejich útocích zachované v archeologickém obrazu doby

Razantní zásah do poměrů ve střední Evropě opakovaně přinášely vpády národů přicházejících ze stepních oblastí. Útočníci vedli nomádský způsob života, s hospodářstvím, které se opíralo o chov dobytka. Základ jejich úderné síly představovali jízdní bojovníci. Nejničivější nájezdy se obvykle odehrávaly hned poté, co se usadili v prostoru na sever od Černého moře a opět nabíraly na síle v dobách, kdy stepi, ekologicky labilní, přestaly poskytovat dostatek obživy. Příchod dalších nomádů od východu znamenal konec jejich moci a často i existence.

Stopy destrukcí známé z terénních výzkumů bývají v odborné literatuře spojovány s akcemi kočovníků pouze s jistými výhradami. Souvisí to se skutečností, že archeologie nemá mnoho příležitostí jednoznačně identifikovat agresora. Proto někteří badatelé uvádějí i další možná vysvětlení, uvažují o jiných aktérech, kteří v jednotlivých obdobích přicházejí do úvahy. Nelze však pochybovat o tom, že vpády stepních

národů představovaly jakýsi spouštěcí mechanismus pro eskalaci konfliktů.

Kimmerijci byli první z východních nájezdníků, které známe jménem. Ze severokavkazské a nadčernomořské oblasti pronikali do Malé Asie, bojovali s Asyřany a postoupili až do Palestiny. S jejich přítomností se počítá dokonce až na Pyrenejském poloostrově. Nápor ve středoevropském prostoru gradoval na sklonku doby bronzové, zhruba v 8. stol. před Kr. (Bouzek 2004; Chochrowski 1993). Mezi doklady ničivosti kimmerijských útoků bývají uváděny některé nálezy z Podunají. V jednom z destrukčních horizontů hradiště ve Stillfriedu v Dolním Rakousku se kromě stop požáru objevily rovněž lidské kosti. Na dně zásobní jámy situované poblíž vnitřního líce valu se navíc podařilo odkrýt a podrobně prozkoumat kostry sedmi lidí. Jak ukázaly antropologické analýzy, tato skupina sestávala z jednoho muže, dvou žen, děvčete a tří chlapců. Jiný nález ze stejného prostoru poskytl informace pro rekonstrukci dramatické epizody, při níž došlo k zabití dívky ve věku 12-13 let. Na zachované lebce byla při antropologických analýzách konstatována šikmo vedená sečná rána v oblasti čela, ještě ne smrtelná, a další destruktivní údery zasazené tupým předmětem, který zanechal na kalotě kruhové otvory. Jan Chochrowski (1993) známé skutečnosti vyhodnotil jako indicie vraždy. Útočník nejdříve poranil hrotem dýky nebo krátkého meče oběť na čele. Poté, v afektu, pokračoval v útoku a ubíjel dívčinu seriálem ran zasazených v rychlém sledu kulovitou hlavicí na rukojeti své zbraně. Tři údery mířily na vrchol lebky seshora, dva další na její levou stranu (obr. 2).

Při útoku nájezdníků měli zemřít rovněž lidé uloženi v masových hrobech na sídlišti Gomolava v Srbsku. Ve dvou mělkých jámách byly bez pořádku soustředěny po-

■ Obr. 1 Athénan Megaklés zobrazený malířem Euthymedem. Znázorněn je v pozici, kterou mohl zaujímat v bojovém šiku, s kopím napřaženým k výpadu proti nepříteli. Zač. 5. stol. před Kr. (Podle: Boardman, J.: Griechische Kunst. Knaurs Kunstgeschichte in Farben. München-Zürich 1969.)

zůstatky 37, resp. 78 lidí, především žen a dětí. Těla vytvářela dokonce několik vrstev.

Roli Kimmerijců převzali později Skythové. Jejich loupežné výpravy v 7. stol. před Kr. zasáhly Egypt, bojovali s Peršany, ohrožovali Balkán. Na konci 6. stol. před Kr. postoupila část z nich z nadčernomořských stepí do Karpatské kotliny. Útoky Skythů měly zasáhnout oblast halštatských kultur v Podunají a jsou jim připisovány rovněž četné destrukce doložené na území obývaném lidem lužické kultury (Bukowski 1977, 1982). Do polských rovin pronikali Skythové Moravou, kde mezi napadenými místy bývá uváděn vrch Kotouč u Štramberka. Obvyklým indikátorem válečných tažení té doby jsou subtilní trojboké šípky vyrobené z bronzu, jimiž byly opatřeny hroty šípů vystřelovaných z nomádských, tzv. reflexních luků (obr. 2). Takové střely byly nalezeny také na opevnění Wicina v Polsku, kde násilný zánik dokládá nejen požárový horizont, ale také kostry nepohřbených lidí (Bukowski 1977, 1982; Kaczanowski – Kozłowski 1998).

Nepokojná doba vedla domácí obyvatelstvo k úniku do nepřístupných míst. V horských oblastech na výšinách vznikala refugia. Charakteristické ukázky

uvedených obranných zařízení ze závěru doby halštatské jsou známy ze severních předhůří Nízkých Tater na Slovensku. Preferovány byly polohy s nadmořskými výškami kolem 1200-1500 m (*Pieta 1981*). V mnoha případech tamní areály chránily mimořádně strmé svahy nebo dokonce svislé skalní stěny, umělé opevnění se proto objevuje pouze tam, kde byl lépe schůdný terén. Při průzkumech se podařilo opakovaně identifikovat stopy rozsáhlých požárů; objevují se rovněž spálená zrnka obilovin a luštěnin, které představují zbytky zničených zásob potravin. Velký význam pro identifikaci útočníků má nález trojboké bronzové střely - je jasné, že při dobývání refugií byl užíván reflexní luk, typická zbraň nomádů.

Refugia v Nízkých Tatrách využilo místní obyvatelstvo. Byli to zemědělci, schopní v nevýhodných geografických a klimatických podmínkách karpatských údolí pěstovat širokou škálu plodin. V nálezech ze spálených vrstev je zastoupen ječmen, pšenice, hrách, bob nebo čočka. Vše tvořilo součást zásob vynesných v krizových situacích z osad do chráněných poloh. Lze počítat s tím, že uvnitř opevnění se nalézala rovněž stáda domácích zvířat.

Komunity, které volily ústup do hor, rezignovaly na možnost postavit se nepříteli v přímém střetu. Nespoléhali se však pouze na to, že je ochrání nedostupný terén. Na plochách refugií jsou ve velkých počtech zachovány četné valouny připravené k házení rukou a těžké balvany, které měly být valeny po svazích proti útočníkům. Sporadicky se objevují také drobné kameny vhodné pro střelbu z praků. Při shromažďování této munice bylo vynaloženo mnoho úsilí. Valouny vhodné k házení proti nepříteli se totiž nalézaly až v řecišti řeky Váh. To je sice vzdáleno pouze 4 - 6 km od refugií, bylo však nutno s nákladem překonat výškové rozdíly minimálně 600 m a v extrémních případech dokonce téměř 1000 m. A ze stejných míst u řeky pochází také balvany o váze několika desítek kilogramů. Jejich přesun v horském terénu představoval nelehký technický problém.

Způsob boje agresorů a šance obránců refugií

Ústup domácího obyvatelstva z nižších poloh do horského terénu mohl do jisté míry zmenšit údernou sílu jezdců. Těm však nic nebránilo, aby bojovali jako opěšalí lukostřelci a použili svoje zbraně zasahující na dálku v neprostupném terénu v blízkosti refugií. Přesná střelba vedená proti obráncům na opevněních mohla snad vést až k jejich sehnání z valu. V každém případě byli vystaveni tak velkému tlaku, že nedokázali zastavit útok a zabránit nepříteli v překročení opevněné linie.

Díky průzkumům na výše zmíněných refugiích známe prostředky použité při obraně. Není však jasné, jaká byla účinnost odporu obránců, kteří používali valouny, velké balvany, popřípadě drobné kameny vystřelované z praků. Jistou oporu pro poznání této stránky nasazení jednoduchých prostředků boje nám poskytuje starověká zpráva, i když si při jejím použití musíme být vědomi skutečnosti, že referuje o událostech, k nimž došlo v jiné geografické oblasti, značně vzdálené od středoevropského prostoru.

Zpráva o dobývání refugia z přelomu 5. a 4. stol. před Kr.

Informace o dobývání refugia roku 409 před Kr. zaznamenal přímý účastník takové akce, Xenofón. Tento muž náleží k nejvýznamnějším antickým autorům. Značnou část svého života působil jako voják, člen družin významných velitelů té doby nebo jako organizátor bojových akcí financovaných místními vládci. Jeho literární tvorba zahrnuje historii, politologii, psal knihy o ekonomice zemědělských statků, popisoval metody užívané při výcviku jezdeckých koní. Svoje spisovatelské a intelektuální kvality však předvedl na tématice mnohem náročnější - zaznamenal horečky v kruhu přátel a žáků filozofa Sókrata. V těchto textech jsou prezentována axiomata a ideje, které spoluvytváří myšlenkový základ euroatlantické civilizace.

Pokud by se snad zdálo, že jeho angažovanost ve válkách nebo dokon-

ce služba za peníze nesvědčí o vysoké míře jeho morálních a lidských kvalit, je nutno připomenout, že bojovat za svoji obec nebo za zájmy obce představovalo nutnou součást života svobodného občana řeckého městského státu. Účasti na válčení se nevyhnul ze známých osobností té doby ani Sókratés, jakkoliv si asi v takové roli neumíme dost dobře představit muže zobrazovaného v podobě tělesně trochu nevzhledného podivína, jakým se mohl jevit ve vyšším věku. Jednotlivé městské státy sváděly neustále války, a při sledování frekvence jejich konfliktů moderními historiky bylo vypočteno, že mírové periody, nebo přesněji řečeno periody bez války, trvaly na nejvýš 8 let.

Právě v Xenofontově době se „díky“ rostoucímu počtu konfliktů otevřel prostor pro široké uplatnění nájemných vojáků. Bojovat za žold se stalo zdrojem obživy pro desetitisíce řeckých mužů. Zabíjení ozbrojených nepřátel podle pokynů pronajimatele pro ně nemohlo představovat nějaký morální problém. A podle dobových norem nikdo nepovažoval za nelegitimní plenění, odvádění do otroctví a jakékoliv násilí na neozbrojených.

Kýrova Anabase

V době, kdy se odehrála epizoda s popisem útoku na refugium, byl Xenofón účastníkem vojenské akce, který měla všechny atributy hazardu a riskantního dobrodružství. Na začátku byl ambiciózní plán místodržitele Malé Asie, Kýra mladšího, jenž byl zároveň mladším bratrem aktuálního krále králů, Artaxerxa II. Proti stávajícímu vládci sebral vlastní vojenské síly a svoje šiky navíc doplnil o početný oddíl řeckých žoldnéřů. S nimi претенdent trůnu podstoupil cestu od pobřeží Egejského moře k východu, napříč Anatolií a směrem k ústředí perské moci. Tato část událostí dala jméno celému literárnímu dílu, které se nazývá Anabasis.

V bitvě u Kunax roku 410 před Kr. Kýros v bojové vřavě osobně napadl bratra a svou nerozvážnost zaplatil životem. Situaci opět naplno ovládl Artaxerxes a Řekové zůstali uprostřed cizí země zcela osamoceni. Desetitisícové řecké vojsko si však v bojích vynutilo cestu

z Mezopotámie k pobřeží Černého moře, přičemž muselo překonat kurdské a arménské hory. Zdrojem obživy byl nákup zboží, loupeže nebo výpalné. Výprava se při své cestě dostala do nehostinného horského území kmene Taochů, kde došlo k dobývání opevnění, které nese podle popisu všechny atributy refugia.

Útok na opevnění Taochů

Celý příběh dobývání refugia můžeme sledovat podle textu, který je zaznamenán ve čtvrté knize Xenofontovy Anabase. Důvody, které donutily Řeky k boji, uvádí jeden z velitelů, Cheirisofos: „Musíme toho místa dobýt, neboť vojsko nebude mít co jíst, jestliže tak neučiníme.“ V dané situaci nebyly totiž dostupné jiné zdroje obživy: „Tam jim (Řekům) chybělo potravín, neboť Taochové obývali opevněná sídliště, do nichž si snesli také všechny zásoby. Když Řekové k jednomu takovému místu přišli – nebylo to město ani tam nebyly domy, pouze se tam shromáždili mužové a ženy a mnoho dobytka – zaútočil proti němu Cheirisofos hned po příchodu. Když se první útočný šik unavil, nastoupil další a potom zase další. Nebylo možné to místo obklíčit celou mocí, protože byly kolem dokola srázy.“

Technologii obrany a počáteční úspěchy napadených popisuje pro Xenofonta opět stejný velitel: „Jediný přístup je ten, který vidíš. Jakmile však se tudy někdo pokusí přiblížit, svalují balvany s této převyšlé skály. ... A ukázal na vojáky s rozdrčenými údy a brudníky.“ Na dalších úsecích, kde byl na svahu les, obránci házeli proti postupujícím mužům kamení: „... mnoho kamení padá, jak se jen začneme k houštině přibližovat.“

Řešení navrhl Xenofón: „Až kamení spotřebují, nebude už bránit vůbec nic, abychom se tam dostali. Vždyť tam naproti vidíme jen málo lidí a ozbrojeni jsou z nich jen dva nebo tři. ... úsek, kterým je třeba projít v dešti kamení, (je) dlouhý asi půldruhého plethra (zhruba 45 m). Z toho asi plethron (30 m) je hustě porostlé velkými sosnami. Jak mohou létající nebo kutálející se kameny ublížit mužům, kteří stojí za nimi? Zbývá jen asi půl plethra (15 m), které je třeba přeběhnout, jakmile kamení poleví.“

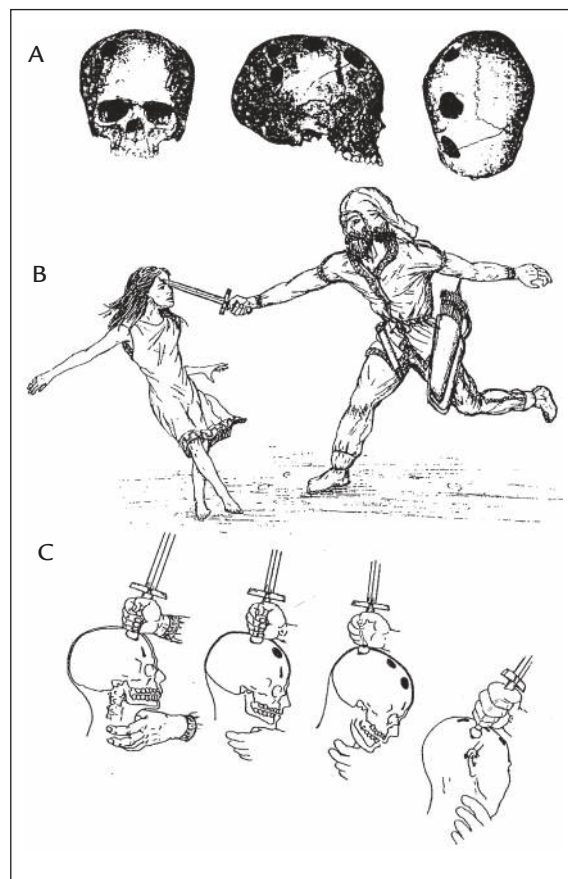
Pro další fázi obléhání byl zvolen nový postup: „Potom se pod ochranu stromů odebralo asi sedmdesát lidí, ale ne najednou, nýbrž po jednom, a každý tak opatrně, jak se jen dalo. Poté vymyslel Kallinmachos jakousi lest. Popoběhl dva nebo tři skoky kupředu od stromu, pod kterým stál, a když začalo padat kamení, beze škody se zase vrátil. Při každém takovém vyběhnutí přišlo nazmar víc než deset vozíků kamení.“

Překonání nebezpečného úseku se nakonec stalo věcí soutěžení mezi řeckými vojáky. „Agasiás ... vyběhl sám kupředu a všechny předběhl. ... V té revnivosti onoho místa dobyli, neboť jak jednou vběhli dovnitř, nepadl shora už ani jeden kámen.“

Zlomení odporu obránců bylo zjevně provázeno stresovým jednáním: „Nastala hrozná podívaná. Ženy totiž házely své děti dolů a samy se vrhaly za nimi a stejně tak muži.“ A Xenofón nezapomíná nakonec chladnokrevně vyhodnotit výsledek akce z hlediska naplnění původního záměru dobyvatelů: „Lidi tam bylo zajato velice málo, zato však ukořistěno hodně hovězího dobytka, oslů a ovcí.“

Komunita Taochů, která byla terčem útoku, zjevně nedisponovala dostatečným počtem zbraní. Před řeckým vojskem se stáhli i se svým majetkem a dobytčaty na těžko přístupnou výšinu, do refugia, kde na části obvodu ochranu poskytovaly neschůdné srázy. Jinde probíhalo blíže nespecifikované opevnění, na jehož existenci můžeme usuzovat podle části Xenofontova textu, ve které je uvedena obecná charakteristika obranných zařízení v této oblasti. Útočníky na svazích ohrožovali a zastavovali obránci kamením házeným z vyšší pozice v salvách, bez přesnějšího míření. Proti vojákům vystupujícím proti opevnění v sevřeném útvaru schůdným terénem, snad z nějakého sedla, byly z převisu valeny velké balvany.

Popisovaná obranná taktika však měla význam pouze na začátku střetu. Skutečně účinné se ukázaly být velké balvany, i ty však způsobily nanejvýš těžká zranění, nezabíjely. Menší kameny musely být házeny ve velkých kvantech, pouze tehdy se dostával odstrašující účinek. Stačilo, aby Řekové děle vytrvali v postupu k opevnění nebo

postup předstírali, a zásoby munice se rychle tenčily. Zlom v odhodlání obléhaných přišel ve chvíli, kdy si uvědomili, že neodradili útočníky od jejich záměru a že nemají šanci bránit opevněnou linii, protože nejsou vyzbrojeni a připraveni na skutečný přímý střet s odhodlaným a dobře vyzbrojeným protivníkem.

Síla těžkooděnců a primitivní prostředky boje v krizových situacích

Na rozdíl od situace ve střední Evropě, kdy refugia zřejmě ohrožovali bojovníci využívající reflexní luky, je v případě Xenofontova líčení veden útok těžkooděnci. Ti byli pro boj vybaveni oštěpem, mečem a dýkou a ochrannou zbroj představovala prilba, kovový pancíř, holeně a štít (**obr. 1**). V bitvách v poli byli tito ozbrojenci základem vojenské síly řeckého vojska. Vykazovali mimořádně velkou úspěšnost v boji v semknutém šiku, i fingovaný útok mohl být provázen až morální deklasifikací protivníka, jak to uvádí Xenofón v první knize své Anabase: „Když Kýros projel (při vojenské prohlídce ve svém táboře) podél celého (řeckého) šiku, dal

■ **Obr. 2** Průběh vražedného útoku kimmerijského bojovníka na dívčinu z hradiště ve Stillfriedu v Dolním Rakousku. Nahoře (A) lebka se stopami zranění; uprostřed (B) kresebná rekonstrukce situace v počáteční fázi útoku, kdy je na čelo oběti vedena sečná rána; dole (C) schéma zasazování smrtelných ran rukojetí dýky. (Podle Chochorowski 1993, upraveno.)

■ Obr. 3
Napínání tětiny
reflexního luku
skythským
bojovníkem.
Reliéf na nádobě
z Kul'-Oba.
(Podle Novotný,
B. a kol.:
Encyklopédia
archeologie.
Bratislava 1986.)

zastavit vůz před jeho středem a poslat k řeckým velitelům tlumočníka Pigréta s rozkazem, aby Řekové pozdvihli štíty, napřáhli kopí a vykročili celým šikem k útoku. Na znamení polnicí Řekové nastavili zbraně a zaútočili. Postupovali s křikem kupředu stále rychleji, až se z toho stal útok na stany (perského tábora). Na barbary padl veliký strach a i kilická královna na svém voze ujela; prodáváci na táborovém shromáždění opustili své zboží a utekli také. Řekové dorazili ke stanům se smíchem. ...Kýros se radoval, když spatřil, jak veliký strach nahnali Řekové barbarům.“

Při ústupových bojích po bitvě u Kunax vzrostl v řeckém vojsku význam krétských lučištníků a lehkoooděnců a zcela nově bylo nutno vystrojit a vyzbrojit vlastní jízdu. Zadní voj byl však stále ohrožován kvalitnějšími lučištníky a prakovníky Peršanů: „Nepřátelé mají takový dostřel z luků a z praků, na který nestačí ani Kréťané, ani ti, kdo házejí kamení rukama.“ Jak se zdá, i kvalitně vyzbrojené a vycvičené řecké vojsko s těžkoooděnými podpořovanými lehkou pěchotou a jízdou bylo nuceno využít v některých situacích zcela primitivní prostředky obrany, jakými bylo házení kamení.

Řešení, jak zvýšit účinnost obrany zadního voje, navrhl opět Xenofón: „Slyšel jsem, že jsou v našem vojsku Rhodané, kteří se prý skoro všichni vyznají ve střelbě z praků, a jejich prak prý nesou dvakrát tak daleko jako praký perské. Z perských praků se totiž střílí kameny velkými jako pěst, a proto zasahují na krátkou vzdálenost, kdežto Rhodané umějí používat i olověných kuliček.“

Prak, jakkoliv by se mohl zdát jednoduchou zbraní, však mohl v boji prokázat svoje přednosti pouze tehdy, když jím stříleli specialisté s náležitým výcvikem. Zcela lhostejným nebylo ani samo technické provedení: „Jestli se poohlédneme, kdo z nich (Rhodanů) má prak, a odkoupíme-li ho ...“ Tato Xenofontova poznámka dokládá, jak důležitá byla kvalita samotné zbraně a že by nemělo význam používat pouhé nouzově zhotovené náhražky. Navíc mnohem lepší výsledky přinášelo nasazení olověných projektilů, těmi šlo zasahovat účinněji a na řádově větší vzdálenost, než když se užívaly pouze kameny.

Xenofontovy popisy šarvátek, při kterých je nutno, aby vojáci řeckého vojska házeli proti nepříteli kamení nebo jeho údaje o využití praků pro zvýšení účinnosti obrany zadního voje, mají jistý vztah i k našim úvahám o obraně refugií. Obě techniky představovaly pouze rozšíření prostředků, které dovolovaly napadat nepřítel z dálky. Je jasné, že bez existence bojovníků vybavených a vyzbrojených na boj muže proti muži nebyly tyto způsoby obrany účinné.

Epilog

Jak organizovali agresori z řad nomádských národů ničení středoevropské krajiny? Přicházeli opakovaně a útočili na jednotlivé regiony víceméně náhodně nebo jednali plánovitě, obsazovali postupně celé velké oblasti? Jaký smysl mohlo mít dobývání refugií? Jaké mohli mít útočníci ztráty? Jak dlouhý čas zabralo dobytí jedné výšiny? Nestačilo pouze vést výpravy v době žní a napadat zemědělce zaměstnané sběrem úrody? Jaké jiné bohatství kromě zásob potravin bylo lze získat v refugiích? Byli obránci zájímání a stávali se předmětem obchodu s lidmi, a když, kdo je používal v roli otroků? Docházelo k přesídlení skupin obyvatel na jiná území? Jednali útočníci zcela voluntaristicky, bez představ o svých dalších krocích, nebo poničenou krajinu dál kontrolovali a vybírali od zbytků populace nějaké dávky? To jsou otázky, které zůstanou nějaký čas bez odpovědi.

Můžeme nastolovat i další problémy, u nich se však lze dobrat možných řešení. Je jasné, proč docházelo k destrukcím a i proč byl přítom používán oheň. Požár nejrychleji

ničil obranná zařízení a likvidoval zbytky nerozchvávených zásob. Po zkáze opevnění se zmenšoval obranný potenciál místa, na jeho obnovu by bylo nutno vynaložit další práci. Ti z napadených, kteří snad přežili útok vskrytu mimo refugia nebo ve zmatku utekli, přišli o potraviny a současně i o osivo pro příští vegetační období. Podle informací z krizových oblastí přelomu 20. a tohoto století stačí, pokud jsou v zemědělské krajině po tři léta poškozená pole rolníků. Poté následuje hladomor a pro postižené bez externí pomoci nabízí řešení pouze exodus, cesta do jiných končin, kde snad najdou nové zdroje obživy. Jinak nemají možnost přežít.

Obrana refugií představovala zřejmě nejnižší možnou formu organizovaného odporu lidí vystavených agresi krutého protivníka. Nepřítel po vítězství rozhodoval o jejich životě a smrti, hrozilo jim násilí, ztráta svobody a identity. Psychická zátěž lidí čekajících na útok musela být enormní. Nemohli si neuvědomovat meze svých možností, jejich naděje na odvrácení útoku byla mizivá, na zničení nepřítelů žádná. Nebo snad existovaly formy obrany, které jim dávaly šanci na úspěch, přičemž je Xenofón neznal a ani my si je nedovedeme domýšlet?

Vybraná literatura

- Bouzek, J. 1983: Caucasus and Europe and the Cimmerian Problem. Sborník Národního muzea Praha A, Historie 37, č. 4. Praha, 177-232.
- Bouzek, J. 2004: Die Kimmerier und Mitteleuropa. In: E. Kazdová - Z. Měřinský - K. Šabatová: K počtu Vladimíru Podborskému. Přátelé a žáci k sedmdesátému narozeninám. Brno, 375-384.
- Bukowski, Z. 1977: The scythian influence in the area of Lusitanian Culture. Wrocław - Warszawa - Kraków - Gdańsk.
- Bukowski, Z. 1982: Charakter oddziaływania tzw. Scytyjskich w południowej Polsce. In: Południowa strefa kultury lużyckiej i powiązania tej kultury z południem. Kraków, 247-260.
- Chochorowski, J. 1993: Ekspansja kimmeryjska na tereny Europy Środkowej. Kraków.
- Kaczanowski, P. - Kozłowski, J. K. 1998: Najdawniejsze dzieje ziem polskich. Wielka historia Polski, Tom 1. Kraków.
- Pieta, K. 1981: Refugiá z doby halštatskej v Litove. Liptov 6. Martin, 53-66.
- Podborský, V. 1967: K datování a původu některých bronzových předmětů ze štramberkého Kotouče. Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity E 12. Brno, 7-62.
- Xenofón: Anabaze. Překlad: Jaroslav Šonka. Praha (Odeon), 1974.